

Turizm Sektörüne Sağlanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (DYSY) Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986–2006)

Possible Impacts of Foreign Direct Investment Provided for Tourism Industry on Economic Growth: The Case of Turkey (1986 - 2006)

Ozan BAHAR*

* Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi - İktisat Bölümü, Köteklİ Yerleşkesi, 48170 Muğla
E-posta: obahar@mu.edu.tr

MAKALE BİLGİLERİ

Makale işlem bilgileri:

Gönderilme tarihi: 20 Ağustos 2009

Birinci düzeltme : 21 Eylül 2009

Kabul : 15 Ekim 2009

Anahtar sözcükler:

Doğrudan yabancı sermaye yatırımı

Turizm

Ekonomik büyüme

Türkiye

ARTICLE INFO

Article history:

Submitted : 20 August 2009

Resubmitted : 21 September 2009

Accepted : 15 October 2009

Key words:

Foreign direct investment

Tourism

Economic growth

Turkey

ÖZ

Söz konusu çalışmanın temel amacı, bir turizm ülkesi olan Türkiye’de turizm sektörüne sağlanan DYSY ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını test etmektir. Çalışmada En Küçük Kareler Yöntemi (EKKY) ile 1986–2006 yıllarına ait 21 yıllık bir zaman serisi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, turizm sektörüne gelen DYSY ile GSMH arasında olumlu bir ilişkinin olduğunu ve DYSY’deki %1’lik bir artışın, GSMH üzerinde %1,8’lik bir artış meydana getirdiğini göstermektedir.

ABSTRACT

The main purpose of this study is to test if there is any long run relationship between FDI in tourism sector or not in Turkey, which is a tourism country. In this study, for 21 years between 1986-2006 the ordinary least squares (OLS) method is utilized. The results show that there is a positive relationship between FDI in tourism sector and GDP, and a %1 increase in FDI increases GDP by %1.8.

GİRİŞ

Teorik olarak üretimin iki önemli faktöründen biri olan sermayenin artırılması, ekonomik büyümenin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir (Gaines ve Theodore 2004; Yıldırım vd. 2008). Dolayısıyla, emeğe oranla sermaye birikiminin artış göstermesi, ülkelerin daha hızlı bir büyüme sürecine girmelerine neden olabilir. Ancak, az gelişmiş (AGÜ) ve gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) yeterli tasarruf düzeyine sahip olmaması, büyümenin de istenildiği ölçüde gerçekleştirilememesi anlamına gelmektedir. Çünkü, bu ülkeler düşük gelir

düzeyine sahiptirler. Düşük gelir düzeyinde tasarruflar da yetersizdir. Tasarruflar yetersiz olunca yatırıma yönlendirilecek kaynaklar da çok düşük düzeyde kalmaktadır. Buna AGÜ’ün döviz gelirlerinin yetersizliği ve ihracat yapma olanaklarının sınırlı olması eklenirse, AGÜ ve GOÜ’ün dış kaynak bulma arayışlarına girdikleri bilinmektedir.

Nitekim iktisadi kalkınmada dış finansman (dış tasarruf) kaynakları iç finansman kaynakları kadar, sermaye birikiminin elde edilmesi yolunda iki önemli faktörden biri durumundadır. İç tasarrufların ya da döviz gelirlerinin yetersiz düzeyde olma-

sı, AGÜ ve GOÜ'ü yabancı özel sermaye, dış borçlanma veya hibe/yardım gibi dış tasarruf yollarına yönlendirmektedir (Han ve Kaya 2008). Bu bağlamda, iktisat literatürüne bakıldığında, özellikle uzun dönemli bir süreci kapsayan DYSY'nın AGÜ ve GOÜ'deki ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu kabul edilmektedir. Ne var ki, hem teorik ve hem de ampirik olarak yapılan çalışmalarda, yabancı sermayeye ilişkin olumlu etkiler yanında, bir takım olumsuzlukların da olduğu ifade edilmektedir. Çalışmanın sınırlandırılması amacıyla bu konular hakkında ayrıntılı bilgiye yer verilmeyecektir¹.

Uluslararası ticaret, ülkeler arasındaki teknolojik yayılmanın en temel şekillerinden birisidir. Teknoloji ülkeler arasındaki gelir ve verimlilik düzeyinin farklılığını açıklamakta önemli bir rol oynamaktadır. Küreselleşme ile birlikte, teknolojinin uluslararası yayılımı büyük bir oranda artarken, bu durum dünyadaki gelir ve verimliliğin yeniden dağılımını etkilemektedir. Dünya ülkeleri arasındaki teknolojik yayılma değişik şekillerde olmaktadır ki –dış ticaret, lisans anlaşmaları- bunlardan belki de en önemlisi DYSY'dır (Li vd. 2003). Buna paralel olarak, turizmin de içinde yer aldığı hizmet sektörüne olan DYSY'nın önemli bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla, 1990'lı yıllardaki liberalizasyon hareketleri sonrası, hizmet sektörüne olan DYSY imalat sanayisine göre çok daha fazla bir artış göstermiş, bu da ilgili sektörlerde verimlilik artışına yol açmıştır. Bu verimlilik artışı ise ihracat artışı ile birlikte GOÜ'in DYSY yoluyla teknoloji transfer etmesine neden olmuş, DYSY'nın girmiş olduğu sektörlerde doğrudan ya da dolaylı olarak ekonomik büyümeye olumlu yönde etki etmiştir.

Turizm dünyanın pek çok ülkesinde çok önemli bir sektör konumundadır. AGÜ ve GOÜ gibi pek çok ülkede ihracatın en temel kaynağıdır. Doğrudan sermaye yatırımlarının ise küresel ekonomideki rolü giderek artmaktadır. Buradan hareketle, uluslararası hizmetler ticaretindeki turizm gelirlerinin önemine karşın turizm sektörüne gelen DYSY ile ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılmış faz-

la sayıda araştırma olmadığı görülmektedir. Türkiye'de de konunun teorik önemine ilişkin yapılmış az sayıda çalışma olmasına karşın, bu iki faktör arasındaki ilişkiyi ampirik olarak test etmeye yönelik herhangi bir çalışma olmaması, çalışmamızın en önemli amacını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, yapılacak bu çalışma ile Türkiye'de turizm sektörüne yapılan DYSY'nın ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde her hangi bir olumlu etkisinin olup olmadığı araştırılacaktır. Çalışmanın ilk bölümünde turizm sektörü ile DYSY arasındaki ilişki üzerinde durulacak, sonra Türkiye'de turizm sektöründeki DYSY'nın gelişimi incelenecek ve literatür taramasının ardından da ekonometrik analizin yapılmasıyla birlikte çalışma tamamlanacaktır. Teorik bilgilerin ışığında, turizm sektörüne sağlanan DYSY'nın ülkenin ekonomik büyümesi ve sonuçta verimliliği üzerinde olumlu etki göstermesi öngörülmektedir.

TURİZM SEKTÖRÜ VE DYSY ARASINDAKİ İLİŞKİ

Öncelikle şunu belirtmek gerekirse, dışa kapalı bir ekonomide ulusal tasarruflar sermaye birikiminin tek kaynağıdır. Ancak, dışa açık bir ekonomide ulusal yatırımlar yabancı sermaye ile de finanse edilebilmektedir. AGÜ'ler özellikle 1980 sonrası finansal serbestleşme programları ile dışa açılarak uluslararası sermaye hareketlerinden faydalanmaya çalışmaktadırlar (Kula 2003). Böylece, yabancı sermayenin ülkeye iki farklı şekilde girdiği bilinmektedir (Özağ vd. 2004; Lebe ve Başar 2008): İlk olarak hisse senedi, tahvil gibi sermaye piyasası enstrümanlarına yönelik portföy yatırımı şeklinde, ya da daha uzun vadeli ülkenin sermaye stokunu ve üretimini arttıracak fabrika, araç-gereç, teknoloji yatırımı ile bina ve arsa satın alımı vb. yollarla ülkeye girişi yapmaktadır. Buna göre DYSY; yabancı sermaye yatırımlarının özel bir türü olup, bir firmanın başka bir ülkedeki bir firmayı satın alması, yeni bir firma kurması ya da o ülkedeki mevcut bir firmanın sermayesini arttırmak yoluyla ortaklık kurması veya mevcut firmalara lisans, know-how, teknoloji ve yönetim bilgisi gibi unsurları katması/getirmesi şeklinde yapılan yatırımlar olarak tanımlanmaktadır (Ongun 2001; Seyidoğlu 2001; Yavan ve Kara 2003).

Turizm faaliyetlerinin 1950'den sonra ulusal sınırları aşarak büyük gelişme göstermesi ve yaşanan küresel ekonomik gelişmeler otel işletmelerini, yeni destinasyonlara yatırım yapmaya ve ürün çeşitlendirmeye teşvik etmektedir. Çok Uluslu Şirket'ler (ÇUŞ) çok farklı şekillerde ve değişik ülkelerde bunu

¹ Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için ise: Dunning, J. H. (1994). Re-Evaluating the Benefits of Foreign Direct Investment, *Transnational Corporations*, 3 (1): 23–51; Çeken, H. (2003a). *Küreselleşme, Yabancı Sermaye ve Türkiye Turizmi*. İstanbul: Değişim Yayınları; Lim, E.G. (2001). *Determinants of and the Relation Between, Foreign Direct Investment and Growth: A Summary of the Recent Literature*, IMF Working Paper No. 175, International Monetary Fund, Washington, D.C'ye bakınız.

gerçekleştirme imkânına sahiptir. Lisans anlaşmaları, francasing, yönetim kontratları, stratejik işbirliği ve ortak girişimcilik bunların en yaygınları arasındadır. Ayrıca ulaşım ve iletişim sistemlerindeki yeni teknolojilerin ortaya çıkması, sürdürülebilirlik ve küreselleşme gibi dışsal faktörler kadar; daha esnek yönetim biçimleri, yeni turistik talepler gibi içsel faktörler de uluslararası turizm çevresinin daha da genişlemesine neden olmaktadır. Tüm bu faktörler ise turistik üretim ve tüketim davranışlarını değiştirmektedir. Turizm ve boş zaman etkinlikleri, uluslararası döviz gelirlerinin artırılması açısından az gelişmiş ve GOÜ'le doğrudan ilişkili olduğu için, otel ve turizm projelerindeki yönetim ve finans işlemlerindeki bilgi eksikliği, bu ülkelerdeki turizm sektörüne gelen DYS'nin artmasına yol açmaktadır (Rodriguez 2002).

DYS, 1990'lı yıllardaki hızlı artışının ardından, GOÜ'e yönelik en istikrarlı ve önemli uluslararası sermaye akışı olmuştur. Bunun nedeni de hiç kuşkusuz, DYS'nin gidilen ülkedeki verimliliği pozitif yönde etkileyerek, ekonomik büyümeye dolaylı ya da doğrudan yapmış olduğu katkılardır (Değer ve Emsen 2006; Ayvaz vd. 2006). Şöyle ki; DYS ekonomik büyümeyi olumlu açıdan iki farklı şekilde etkileyebilmektedir. Birincisi, DYS ekonomik büyümeyi doğrudan sermaye birikimine katkı sağlayarak ve yeni teknolojinin ev sahibi ülkeye aktarılmasına yol açarak etkilemektedir. İkinci olarak da, DYS'nin emek eğitimi aracılığıyla ev sahibi ülkenin teknolojik bilgi stokunu transfer etmesi, işte beceri sağlama ve yeni yönetim düzeninin oturtulması ile dolaylı olarak büyümeyi etkilemektedir (Aslan 2008).

Ülkelere giden DYS hareketlerinin sektörel dağılımında 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren önemli değişiklikler gözlenmeye başlanmıştır. Hem Türkiye hem de diğer ülkeler açısından bakıldığında 1980'li yıllara kadar toplam DYS içinde imalat sanayinin payı görece ağırlıklı iken (Kepenek ve Yentürk 2000), özellikle birçok gelişmiş ve GOÜ'de turizmde içinde yer aldığı hizmet sektörüne giden DYS, imalat sektörünün önüne geçmiştir. Böylece, söz konusu ülkeler hizmet sektörlerini yabancı sermayeye açarak ve aynı zamanda sektörle ilgili yatırım ve ticaret politikalarında farklı stratejiler izleyerek, DYS'nin hizmet sektörü lehine kaymasında önemli açılımlar yapmışlardır. DYS'nin büyük çoğunluğu ise, GOÜ'in altyapı ve finans sektörlerine gitmiştir. GOÜ'e giden doğrudan yabancı yatırımlar finansal sektör olarak ise özellikle bankacılık sektörüne

yönelmiştir (Afşar 2009). Bu iki sektörün DYS içindeki payı gelişmiş ülkelerde üçte bir, GOÜ'de ise yaklaşık olarak %20 düzeyindedir (Aykut ve Sayek 2007).

Tablo 1'e bakılacak olursa, 1990 yılında GOÜ'e yönelik DYSY 168.796 milyar Dolar'dan %1158 (11.5 kat) artarak 2006 yılında 1 trilyon 784 milyar Dolar'a çıkmıştır. Benzer şekilde dünya genelinde 1990 yılında hizmetler sektörünün toplam içindeki payı % 48,87'den 2006 yılında gelindiğinde %62,18'e çıkarak 7 trilyon 720 milyar Dolar'a yükselmiştir. İmalat sanayinin 1990 yılında toplam DYS içindeki payı %41'den 2006 yılına gelindiğinde %28,35'e gerilemiştir. Buradan da, hizmetler sektörünün ülkelerin GSMH'sı içindeki oransal payının artışına paralel olarak, bu sektöre yönelen DYSY'nın da arttığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Artık günümüzün gelir getiren en önemli sektörü hizmetlerdir. Bunun sonucunda da, bu sektöre gelen DYSY'nın her geçen yıl arttığı görülmektedir.

Bununla birlikte, 1980'lerden günümüze DYS yatırımlarında Çin, Orta ve Doğu Avrupa ile Uzakdoğu Asya'nın yeni bölgeler olarak yatırımlara açılması, ÇUŞ'in hizmetler sektörünün bankacılık, sigortacılık, reklâmcılık ve turizm alanlarında büyümesi, gelişmekte olan bazı ülkelerin (Hong Kong, Singapur, G. Kore vb.) sermaye ihraç eder duruma gelmesi ve de ÇUŞ'in sınır ötesi anlaşma ve satın almalar yoluyla birleşmesi ile DYSY'nda yeni dönüşümlerin/açılımların olduğu gözlenmektedir (Yavan ve Kara 2003).

Bu ülkelerin turistik çekiciliği ve yılın büyük bölümündeki ılımlı hava koşullarıyla birlikte, havayolu ücretlerinin azalması, düşük işgücü maliyetleri, turist gönderen ülkelere olan coğrafi yakınlık ve yerel hükümetlerin desteği DYS'nin bu ülkelere yönelmesine neden olan avantajlar arasındadır. Nitekim GOÜ'in kendi aralarında büyüyen rekabetleri, otel endüstrilerine DYS'yi çekmek için politikalarını yeniden gözden geçirmelerine ve düzeltmelerine, uluslararası DYS'nin istediği şartları sağlamaya ve onları kendi ülkelerine çekmeye cezbedecek uygulamaları yapmaya zorlamaktadır. Dünyanın çeşitli bölgelerindeki yerel hükümetler; ulusal turizm projelerinin yanında altyapının geliştirilmesini, otellerin gelişmesini engelleyen çevresel düzenlemelerin kaldırılmasını, politik, sosyal ve ekonomik istikrarın sağlanması ile beşeri sermayede kalitenin artırılmasını, DYS'nin ülkeye çekilmesi açısından ekonomik, mali, siyasi anlamda desteklemekte ve onlar için uygun ortamı hazırlamaktadırlar (Rodriguez 2002).

Tablo 1. Dünya Yabancı Sermaye Stoğunun Sektörel Dağılımı 1990–2006 (Milyar Dolar)

Sektörler	1990			2006		
	Gelişmiş Ülkeler	Gelişmekte Olan Ülkeler	Dünya	Gelişmiş Ülkeler	Gelişmekte Olan Ülkeler	Dünya
Tarım	3.473	4.344	7.817	9.614	9.454	20.753
Madencilik	148.343	23.793	172.136	708.189	206.041	953.870
İmalat	641.886	154.572	796.459	2.741.271	718.409	3.520.571
Hizmetler	780.054	168.796	948.850	5.838.666	1.784.601	7.720.025
Toplam	1.582.724	358.528	1.941.252	9.405.550	2.798.869	12.415.287

Kaynak: UNCTAD (2008). World Investment Report Transnational Corporations, and the Infrastructure Challenge, New York-Geneva: United Nations.

Turizm sektörünün yapısı gereği ekonominin diğer sektörlerinden farklı olarak, turizme gelen DYSY'na ilişkin doğru ve gerçekçi verilere ulaşmak pek de mümkün değildir. Çünkü, turizmin bir sektörler kesiti olduğu ve ileri-geri, destek ya da tedarikçi 41 ayrı sektörle (Lundberg vd. 1995) bağlantılı olduğu göz önüne alınırsa², DYSY'nun uluslararası düzeyde kabul gören ve standardize edilmiş istatistiklerinin derlenmesi oldukça zordur. Kaldı ki; ABD eksiksiz DYS veri seti olan tek ülkedir. UNCTAD tarafından çoğu GOÜ olmak üzere 50'den fazla ülkenin yatırım promosyonu ajansı (YPA) temsilcileri ile yapılan bir araştırmaya göre, turizm; DYSY'ni çekmek isteyen ülkelerin çoğunda önde gelen sektörlerden birisi durumundadır. Buradan da, turizm sektöründe DYSY'na olan talebin yüksek olduğu anlaşılmaktadır (Endo 2006).

Turizm sektöründeki DYSY'ni etkileyen faktörler diğer sektörlerden pek de farklı değildir. Bu faktörleri; kültürel-tarihi-coğrafi yakınlık, politik ya da ekonomik riskler, ekonomik gelişme düzeyi, sosyo-ekonomik çevre, sektörün özelleştirilmesi, DYS idaresinin liberalleştirilmesi, vergi sistemi, yatırım teşvikleri, altyapının ulaşılabilirliği, kalitesi ve işbirliği stratejileri ile şirkete özel faktörleri kapsamaktadır (Rodriguez 2002; UNCTAD 2008). Ancak mülkiyetin ve denetimin çoğunlukla ayrılması turizmdeki DYSY'ni kendine has kılmaktadır.

Turizm sektörü hizmetler sektörünün en önemli alt sektörlerinden biri durumunda olup, hızlı bir şekilde büyümesini sürdürmektedir. Turizm yatırımlarının gerçekleştirilmesinde karşılaşılan

finansman sorununu gidermede DYSY, turizmin büyümesini sürdürebilmesi ve bu sektörden arzu edilen gelirin elde edilebilmesi açısından, etkili bir çözüm yolu olarak değerlendirilmektedir. Yatırımlar için gerekli finansmanın sağlanması yanında, yönetim becerilerinin geliştirilmesi ve dış pazar olanaklarının artırılabilmesi yönünden turizm sektörüne gelecek olan DYS'nin çok büyük bir önem arz ettiği ortadadır (Ege ve Gürdoğan 2006). Yatırımlar, turizm sektörünün daha fazla gelişmesi noktasında önemli bir faktördür. Bu bağlamda, yatırımları etkileyen faktörlerin ya da yatırım ortamının doğru bir şekilde analiz edilmesi şarttır. Yatırım yapılacak ülkelerdeki güven ve şeffaflık ortamı her zaman için riskleri azaltmaktadır (Velde ve Nair 2005). Bu noktalar, yatırımların geri dönüş süresinin çok uzun olduğu turizm sektöründe, diğer sektörlerden çok daha fazla öne çıkmaktadır.

TÜRKİYE'DE TURİZM SEKTÖRÜNDEKİ DYS'İN GELİŞİMİ

Turizm, ulusal ekonomide çarpan nedeniyle geniş kapsamlı bir gelir etkisi oluşturmaktadır. Çünkü, turistler gittikleri ülkede, konaklama, yeme-içme, ulaştırma, alış-veriş ve rekreasyon gibi gereksinimlerini karşılamak için bir takım tüketim harcamalarında bulunurlar. Bu tüketim harcamaları ise o ülke ekonomisi içinde çeşitli şekillerde devir ederek, dolaylı yoldan yeni gelirlerin meydana gelmesini sağlamaktadır. Turistlerden gelir elde eden işletmeler, verdikleri hizmeti sürdürebilmek için farklı sektörlerdeki diğer işletmelerden mal ve hizmet satın alır ya da yatırım yaparlar. Böylece, turistlerden elde edilen gelirin bir kısmı tekrar harcama yoluyla ekonomiye geri dönmektedir. Bu mekanizmanın işlemesi sonucu meydana gelen nihai turizm geliri, iç ve dış turistlerin yapmış oldukları turizm amaç-

² Örneğin; turizm uçak şirketleri, deniz yolları, tren, kiralık araba şirketleri, tur operatörleri, turiste hizmet sağlayan kişiler, oteller, pansiyonlar, restoranlar ve toplantı merkezleri, seyahat acenteleri, tur rehberleri, hediyelik eşya satışı, turistlere yönelik finansal hizmetler ve pazarlama gibi.

lı tüketim harcamaları ile turizm amaçlı yatırım harcamalarına oranla oldukça yüksektir (Bahar ve Kozak 2005). Turizm sektöründeki artan harcamaların etkisiyle yeni yatakların yapılması için tekstil, pamuk, sunta vb. üretimi artacak ya da benzer şekilde, konaklama ihtiyacından dolayı inşaat sektöründe çimento ve demire daha fazla gereksinim duyulacaktır. Turist harcaması nedeniyle diğer sektörlerde oluşan bu yeni talep, uyarılmış bir talep artışı anlamına gelmektedir. Ekonomiyi bir bütün ve sektörleri de bu bütünü parçaları olarak düşünersek, herhangi bir sektörde meydana gelen ekonomik canlanma ya da daralma zincirleme olarak diğer sektörleri ve sonuçta tüm ekonomiyi olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilecektir (Bahar ve Kozak 2008).

Türkiye için yapılan hesaplamalar, turizm ürününün üretimindeki bir birimlik artış için, diğer yurt içi sektörlerden alacağı girdilerin %50,3 arttığını göstermektedir (Çetinkaya 2004). Turizmin ikincil etkilerini görmek için yapılan girdi-çıkıtı analizlerine ilişkin bir diğer çalışmada; turizm sektörü hizmetlerine karşı nihai talep, 1.000 TL. artarken, ekonominin diğer sektörlerine olan mal ve hizmet talebinin 1.737 TL. artacağı öngörülmektedir. Benzer şekilde, turizm sektörü üretimi 1.000 TL. artarken, diğer sektörlerin bu sektörden alacağı ara malı (output) miktarları 1.187 TL. artacağı öngörülmektedir. Buradan da, turizmin girdi aldığı sektörleri uyarma etkisinin, girdi verdiği sektörleri uyarma etkisinden çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır (TYD 1992). Böylece turizm sektörünün gelişmesi ve büyümesiyle birlikte birçok sektör ya da alt sektör bundan olumlu yönde etkilenebilecektir. Güney Avrupa Ülkelerini kapsayan bir diğer çalışmada ise, turizmin önemli bir büyüme ve gelişme stratejisi olduğu ve o ülkelerdeki insanların yaşam kalitesini arttırdığı, bu ülkelerdeki uluslararası turizm gelirlerindeki %1'lik bir artışın kişi başına düşen geliri 0.026 arttırdığı ve sonuçta ülkeleri ekonomik açıdan birbirine yaklaştırdığı (yakınsama teorisi) sonucu ortaya çıkmıştır (Proença ve Soukiazis 2008).

Ekonomik büyümeye ve kalkınmaya destek sağlayan sektörlerden biri olan turizm, döviz gelirlerini artırmak için gelişmiş ve AGÜ'ün özendirme çalışmaları bir alandır. Bu anlamda, turizmin doğrudan/dolaylı, olumlu/olumsuz, içsel/dışsal ekonomileri söz konusudur. Örneğin, turizm, ülkede küçük ve orta ölçekli işletmelerin geliştirilmesinde önemli bir kaynaktır. Gelir ve istihdam etkilerinin

yanında elde edilen döviz geliri kalkınmakta olan bir ülkede sanayileşmeye de katkıda bulunmaktadır. Sanayileşmede gerekli alt yapı oluşturulduğu takdirde turizm potansiyelinden yararlanma oranı daha da yükselecektir (Afşar 2007).

Türkiye turizmi açısından yabancı sermayeyi zorunlu kılan nedenleri ise kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür: Yatırımların gerekli kıldığı fonların Türkiye'de kıt olması, yabancı sermaye ile kitle turizminin ihtiyaç duyduğu deneyim birikimine sahip kurumlardan yararlanma şansının fazla olması, sektörde risk paylaşımını sağlama ihtiyacı, döviz gelirlerinin artacak olması, karlılık hedefinin dış piyasalarda talep yaratma zorunluluğunu gerektirmesidir. Türkiye'de yabancı sermayeli şirketlerin sektörlere göre dağılımına bakılacak olursa, öncelikle şunu söylemek mümkündür ki, 1954 yılında çıkarılan 6224 Sayılı "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu" günümüzün rekabetçi ortamında ortaya çıkan kavram ve uygulama farklılıklarını gidermede ve yatırımcıların haklarını uluslararası standartlarda korumada yetersiz kalmış ve sonuçta 1980'li yıllara kadar ülkeye gelen yabancı sermaye akımı son derece sınırlı kalmıştır (Eren 2008; Güven 2008).

17 Haziran 2003 tarihinde uygulamaya konulan "4875 Sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu" ile Hazine'den izin alma prensibi kaldırılarak, yabancı yatırımcı ile yerli yatırımcıya eşit şartlar getirilmiştir. Bununla birlikte, 50.000 ABD Doları sermaye koşulu da kaldırılmıştır (Ege ve Gürdoğan 2005)³. Böylece ülkeye giren DYS yatırımları ve dolayısıyla şirket sayısında 2002 yılından sonra önemli artışlar yaşanmıştır.

1954–2002 yılları arasında yabancı sermayeli şirket sayısı 5.294 iken, 2008 yılı sonu itibarıyla bu sayı % 298,16 (yaklaşık 3 kat) artarak 21.079'e ulaşmıştır (bkz. Tablo 2). 1954–2002 yılları arasında imalat sektörünün payı % 25,4'den 2008'de %13,5'e gerilemiştir. Hizmetler sektörünün toplam içindeki payı ise aynı yıllara göre, % 66,3'den % 68'e çıkmıştır. Turizm sektörü ise bu tabloda doğrudan "turizm" olarak isimlendirilmemekte, "Otel ve Lokantalar" alt başlığı altında yer almaktadır. Dolayısıyla bu sektöre, 1954–2002 arasında 574 tane yabancı şirket yatırım için gelmişken, 2008 yılı itibarıyla bu sayı

³ Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için; bkz: 25141 sayılı ve 17 Haziran 2003 Tarihli Resmi Gazete ile Güven, Y. (2008). Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Sektörel Analizi ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 3 (1): 75-97.

%164,8 artarak 1.528'e ulaşmıştır. Yatırım miktarı açısından bir değerlendirme yapıldığında; 2004 yılında hizmetler sektörüne gelen DYSY 852 milyon Dolar ile tüm yatırımlar içinde sadece %28,4'lük bir paya sahipken, 2008 yılı sonunda 8.5 milyar Dolar seviyesine çıkmış ve payını %60'a çıkarmıştır. Turizm sektörünü temsil eden "Oteller ve Lokantalar" sektörü ise 2004'de ülkeye 1 milyon Dolar'lık bir yatırım çekerken, bu rakam 2008 yılında 27 milyon Dolara yükselmiştir (bkz. Tablo 4). 2008 yılında ABD'de ortaya çıkan küresel ekonomik krizin etkisiyle birlikte, 2009 yılında dünya genelinde ve sonuçta Türkiye'de piyasalar DYSY'nın düşeceği beklentisi içerisindeyler. 2009 yılına ilişkin veriler açıklanmadığı için bu krizin DYSY üzerindeki etkisini şu an için açık bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. Ancak, dünya piyasalarında 2009 yılının ikinci periyodunda başlayan olumlu gelişmeler, 2011 yılı ile birlikte doğrudan yatırım miktarının hem Türkiye'de ve hem de diğer ülkelerde tekrar yükseliş trendine gireceğini göstermektedir (Posta Gazetesi 2009).

Tablo 3'de ise Türkiye'de sektörlere göre DYSY'nın toplam DYSY içindeki oranı gösterilmektedir. Hizmet sektörünün payı 1990 yılında %29'dan 2006 yılında % 88'e çıkmıştır. Dünya konjonktüründe yaşanan gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de 1990'lı yıllarla birlikte hizmetler sektörünün payının giderek arttığı görülmektedir (Özer ve Saraç 2008). Hizmet sektörü içinde ise ilk sırayı mali aracı kuruluşların faaliyetleri olan finans sektörü, ikinci sırayı ise ulaştırma, haberleşme ve depolama hizmetleri sektörü almaktadır (bkz. Tablo 4).

Turizm sektörü kapsamında "Oteller ve Lokantalar" alt sektörüne yapılan doğrudan uluslararası yatırım girişlerinin, makro açıdan ülkedeki istihdama sağladığı etkiyi gerekli ve yeterli veriler olmadığından net bir şekilde ortaya koymak mümkün değildir. Zaten Türkiye için genel anlamda turizm ekonomisine ilişkin veri sıkıntısı çekilmektedir. Bu nedenle, konuya ilişkin olarak kısaca şunları söylemek mümkündür: Türkiye'de sektöre yapılan ülke içi ve dışı yatırımlar, yapılan teşvikler ve muafiyet-

Tablo 2. Türkiye'deki Yabancı Sermayeli Şirketlerin Sektörlere Göre Dağılımı (1954–2008)

Sektörler	1954–							1954–
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Toplam
	(Birikimli)							
Tarım,Avcılık,Ormancılık ve Balıkçılık	85	23	30	34	46	51	60	329
Madencilik ve Taşocakçılığı	93	12	31	51	49	82	93	411
İmalat Sanayii	1.347	249	349	407	448	498	459	3.757
Gıda Ürünleri ve İçecek İmalatı	144	20	51	39	45	37	33	369
Tekstil Ürünleri İmalatı	130	58	52	67	51	50	20	428
Kimyasal Madde ve Ürünlerin İmalatı	168	27	42	36	38	56	47	414
B.Y.S. Makine ve Teçhizat İmalatı	105	19	23	27	52	46	44	316
Motorlu Kara Taşıtı, Römork ve Yarı-Römork İmalatı	110	15	18	20	16	19	21	219
Diğer İmalat	690	110	163	218	246	290	294	2.011
Elektrik, Gaz ve Su	65	9	15	10	43	77	115	334
İnşaat	194	29	127	322	418	498	382	1.970
Toptan ve Perakende Ticaret,	1.879	403	797	722	780	827	802	6.210
Oteller ve Lokantalar	574	62	77	167	202	212	226	1.520
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama Hizmetleri	408	83	209	229	269	298	300	1.796
Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri	105	12	6	19	48	41	44	275
Gayrimenkul Kiralama ve İş Faaliyetleri	358	87	225	503	683	860	692	3.408
Diğer Toplumsal, Sosyal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri	186	60	82	149	183	185	224	1.069
Toplam	5.294	1.029	1.948	2.613	3.169	3.629	3.397	21.079

Kaynak: <http://www.hazine.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 10.05.2009)

Tablo 3. Türkiye'de Sektörlere Göre DYSY'nın Toplam DYSY İçindeki Oranı (%)

Sektörler	1990	1995	1999	2000	2006
Hizmet	29	29	33	66	88
İmalat	65	68	66	32	11
Tarım ve Madencilik	6	3	1	2	1

Kaynak: Özer ve Saraç 2008: 25.

ler sonucunda, turizmin 1980'den 2009'a çok büyük bir büyüme gösterdiği ortadadır. Şöyle ki; turizmin Türkiye'nin GSMH'sı içindeki payı, 1980 yılında %0,6'dan 2008 yılında %2,9'a, turizmin ihracat geliri içindeki payı aynı yıllar için %11,2'den %16,6'ya; dış ticaret açığını kapatmadaki payı ise %6,5'den %31,4'e çıkmıştır. 1980 yılında turizm işletme ve yatırım belgeli toplam 778 olan tesis, 42.011 olan oda ve 82.332 olan yatak sayısı; 2007 yılına gelindiğinde sırasıyla %322,9, %767,7, %855,2 artışla 3.290, 364.528 ve 786.453 olarak gerçekleşmiştir. Bu

rakamlar, turizm sektöründeki konaklama arzı açısından kapasitenin 1980 yılından sonra çok büyük bir gelişim gösterdiğinin de kanıtıdır. Bu büyük gelişimin en önemli nedeni sektöre yapılan yatırım, teşvik ve DYSY uygulamasıdır. Sektöre yurt içi ve dışından yapılan yatırım miktarlarının giderek artması, sektörün bugünkü noktaya gelmesinde önemli ve etkili bir faktör olmuştur (Bahar 2008).

Türkiye'nin turizm sektörü istihdam raporuna bakıldığında ise, Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB) Ar-Ge Departmanı verilerine göre; 2003

Tablo 4. Doğrudan Uluslararası Yatırım Girişlerinin Sektörlere Göre Dağılımı (Milyon Dolar)

Sektörler	2004	2005	2006	2007	2008
Tarım, Avcılık ve Ormancılık	4	5	5	5	25
Balıkçılık	2	2	1	3	19
Madencilik ve Taşocakçılığı	73	40	122	336	168
İmalat Sanayii	190	785	1.866	4.210	3.734
Gıda Ürünleri, İçecek ve Tütün İmalatı	78	68	608	766	1.278
Tekstil Ürünleri İmalatı	9	180	26	232	189
Kimyasal Madde ve Ürünlerin İmalatı	38	174	601	1.109	121
B.Y.S. Makine ve Teçhizat İmalatı	6	13	54	48	219
Elektrikli Optik Aletler İmalatı	2	13	53	117	243
Motorlu Kara Taşıtı, Römork ve Yarı-Römork İmalatı	27	106	63	70	67
Diğer İmalat	30	231	461	1.868	1.617
Elektrik, Gaz ve Su	66	4	112	567	1.034
İnşaat	3	80	222	285	887
Toptan ve Perakende Ticaret,	72	68	1.166	169	2.059
Oteller ve Lokantalar	1	42	23	33	27
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama Hizmetleri	639	3.285	6.696	1.116	169
Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri	69	4.018	6.957	11.662	5.456
Gayrimenkul Kiralama ve İş Faaliyetleri	3	29	99	560	656
Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler	35	74	265	177	149
Diğer Toplumsal, Sosyal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri	33	103	105	13	59
Toplam	1.190	8.535	17.639	19.136	14.442

Kaynak: <http://www.hazine.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 10.05.2009)

yılı sonu itibarıyla turizm sektöründe doğrudan istihdam 1 milyon 200 bini aşmış durumdadır. Dolaylı istihdam ile birlikte bu sayının (toplam istihdam) 3 milyonu geçtiği tahmin edilmektedir⁴. Ancak turizmle ilintili olan diğer 41 sektör de düşünüldüğü zaman, ülkede tahminen 10 milyonu aşkın insan bir şekilde turizmden gelir elde etmekte ya da turizm sektörüne hizmet sağlayan bir faaliyet kolunda istihdam edilmektedir (Çımat ve Bahar 2003).

LİTERATÜR

Öncelikle hem ulusal ve hem de uluslararası iktisat literatüründe, DYSY ile ekonomik büyüme/verimlilik üzerine yapılmış ve ampirik testi bulunan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ne var ki bu çalışmalarda elde edilen bulgular biraz karışık olmakla birlikte, DYSY'nin ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyeceği yönünde kesin bir kanıt söz konusu değildir. DYSY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yoksunluğu, DYS'nin sektörel dağılımındaki zamansal değişim ile bunun ülkeler arasında farklılık göstermesiyle kısmi de olsa açıklanabilir. Nitekim literatüre bakılacak olursa, DYS'nin olumlu etkisinin hemen ortaya çıkmadığını ve özellikle AGÜ ya da GOÜ'de yapılacak bazı düzenlemelerle birlikte DYS'nin ekonomi üzerinde olumlu bir etki gösterdiği şeklindedir (Aykut ve Sayek 2007).

Buradan hareketle; uluslararası literatürde Blomström vd. (1994), Balasubramanyam vd. (1996), De Mello (1997 ve 1999), Borenztein vd. (1998), Nair-Reichert ve Weinhold (2001), Zhang (2001), Asiedu (2002), Basu vd. (2003), Choe (2003), Alfaro vd. (2004), Chowdhury ve Mavrotas (2005), Hansen ve Rand (2006) ve Karimi vd. (2009); ulusal literatürde ise, Celasun, Denizer ve He (1999), Öğütçü (2002), İnsel ve Sungur (2003), Batmaz ve Tunca (2005), Kara ve Kar (2005), Ayvaz vd. (2006), Aykut ve Sayek (2007), Alagöz vd. (2008), Örnek (2008), Özer ve Saraç (2008) tarafından yapılan çalışmalar DYS'nin ekonomik büyüme, yatırım, tasarruflar ya da verimlilik gibi ekonomik değişkenler üzerinde olumlu etki meydana getirdiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde uluslararası literatürde Kholdy (1995), Carkovic ve Levine (2003) ve Magnus ile Fosu'nun (2008); ulusal literatürde ise Güven (2001), Alıcı ve Ucal'ın (2003) çalışmalarında ise DYS'nin ekonomik büyüme, yatırımlar ya da yurt içi ta-

sarruflar üzerinde önemli bir etkiye yol açmadığı ve herhangi bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olmadığı yönündedir. Yukarıdaki literatür taramasından da anlaşılacağı gibi, iktisat yazınında yapılan çalışmaların çoğu bu iki değişken arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Turizm sektörüne gelen DYSY'nin ekonomik büyüme, yatırım, istihdam, tasarruf vb. makro ekonomik büyüklükler üzerindeki etkisini doğrudan inceleyen bir çalışma olmamakla birlikte; turizm ve DYS arasındaki ilişkiyi araştıran ve ampirik testi yapılmış az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan Tisdell ve Wen'in Çin için yapmış olduğu araştırmada, turizm sektörüne sağlanan DYSY'nin özellikle de otel inşasına- sektöre büyük yarar sağladığı ve sektörün gelişmesini olumlu yönde etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır (Tisdell ve Wen 1991). Sanford ve Dong'un (2000) Tobit yöntemini kullandıkları araştırmada, turizm ve DYS arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmekle birlikte; elde ettikleri bulgular sermaye yoğun sektörler ile hizmetler sektörlerine yapılan yatırımların turizmi etkileyeceğini öneren sektör spesifik beklentileri desteklememektedir. Tang vd. (2007) Çin turizmi üzerine yapmış oldukları çalışmada, DYS'den turizme doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ve bunun da son yıllarda Çin'in turizm piyasasındaki hızlı gelişimini açıkladığı belirtilmektedir.

Kantaracı'nın (2007) Merkezi Asya Ülkeleri için yapmış olduğu çalışmada öncelikle Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan oluşan dört ülkeyle; Türkiye'nin tarihi, kültürel ve coğrafi yakınlığa sahip olmasının Türkiye'den bu ülkelere yatırım yapmak isteyen girişimcileri harekete geçirdiği ve ülkelerin turizm sektörüne yapılan yatırımların bunun sonucunda arttığı ifade edilmektedir. Nitekim Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği (TYD) üyeleri başta BDT ülkeleri, Orta Avrupa, Balkanlar ve Ortadoğu ülkeleri olmak üzere dünyanın her yerinde turizm yatırımları gerçekleştirmektedir. TYD, Türkiye ile birlikte diğer ülkelerde turizm yatırımı yapmak isteyen yabancı girişimcilere yardımcı olarak işbirliği olanakları yaratmaktadır. Bu nedenle TYD bir referans kuruluş olarak kabul edilmektedir (<http://www.ttyd.org.tr/tr/page.aspx?id=7>). Kantaracı'nın (2007) yapmış olduğu alan araştırmasında, turizm yatırımlarını etkileyebileceği düşünülen çok sayıda değişken yedi grupta toplanarak faktör analizi yapılmıştır. Elde

⁴<http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler/akrobat/GENEL/04mtIstih.pdf>. (Erişim Tarihi: 15.02.2009)

edilen sonuçlara göre, ülkeden ülkeye faktörlerin varyansları ve açıklama gücü değişmekle birlikte, genel olarak bakıldığında bu ülkelerdeki turizm sektörüne daha fazla sayıda yabancı sermayeyi çekmek için, teşvikler ile özel yatırım stratejilerinin geliştirilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır.

Endo'nun (2006) çalışmasında ise turizmdeki DYSY'nun zaman içinde önemli ölçüde artış gösterdiği ancak küresel DYSY'ı içindeki görece hacminin daha düşük düzeyde kaldığı belirtilmektedir. Ayrıca, DYSY'nın büyük çoğunluğunun gelişmiş ülkelere yönlendirildiği, bununla birlikte bazı AGÜ/GOÜ'ler için ise, DYSY'nın turizmde oynadığı rolün toplam ekonomik aktiviteleri içinde önemli bir yere sahip olduğu ifade edilmektedir. Kundu ve Contractor'un (1999) çalışmasında ise, benzer şekilde turizm ve DYSY arasındaki bir ilişki olduğu ve ayrıca uluslararası otellere sağlanan DYSY'nın turizm sektöründe önemli bir büyümeye yol açtığı sonucu elde edilmiştir. Chen ve Devereux'ün Sahra-Altı Afrika için yapmış oldukları çalışmada ise, ihracata dayalı ticaret rejimi uygulayan ülkelerde, turizme sağlanan DYSY'nın zaman içinde fakirleştiren büyümeye yol açtığı sonucu ortaya çıkmıştır (Fayissa vd. 2008). Çeken'in (2003b) yapmış olduğu çalışmada ise, turizm yatırımlarında yabancı sermayeye büyük bir ihtiyaç duyulduğu belirtilmekte, bunun sonucunda da turizm sektörü yoluyla ekonomik kalkınma ve gelişimin daha kolay bir şekilde gerçekleştirilebileceği üzerinde durulmaktadır.

MODEL VE VERİ SETİ

Bu çalışmanın amacı, turizm sektörüne sağlanan DYSY ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını test etmektir. Çalışmada turizm sektörüne sağlanan DYSY (TDYSY) ile ekonomik faaliyet koluna göre istihdam edilenler içindeki "toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller" (doğrudan turizm sektöründeki istihdam verilerine ulaşamadığından) istihdamı (TI), GSMH ile reel kur (RK) değişkenleri kullanılmıştır. Turizm sektörüne sağlanan DYSY'na ilişkin veriler 1986 yılından itibaren elde edilebildiği ve 2007 yılı ve sonrası ekonomik faaliyet koluna göre istihdam edilenlere ilişkin veriler yayınlanmadığı için, bu çalışmada tüm değişkenler için 1986–2006 yıllarına ait 21 yıllık bir zaman serisi oluşturulabilmiştir. Bununla birlikte serpm diyagramında veriler doğrusal forma yakın dağıldığından EKKY tahmin tekniği olarak

kullanılmıştır. DYSY verileri Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü ile Devlet Planlama Teşkilatı'ndan; GSMH ile TI verileri de Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından, kontrol değişkeni olarak modele ilave edilen reel kura ilişkin veriler ise Merkez Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Elde edilen veriler ise, Eviews 3.1 paket programı yardımıyla analiz edilmiştir.

Çalışmanın modeli 1 nolu eşitlikte görüldüğü gibidir. Burada Y ile ekonomik büyümeyi gösteren GSMH, sermayeyi ifade eden K ile turizm sektörüne sağlanan DYSY; emeği ifade eden L ile turizm sektöründeki istihdam olan TI ve Y-1 ile de kontrol değişkeni modele dahil edilmek istenmiştir. Y-1'in kontrol değişkeni olarak alınmasının nedeni, gelirin gecikmeli değerinin bir sonraki yılın değerini belirttiği içindir.

$$Y = f(K, L, Y-1) \quad (1)$$

Yarı logaritmik analizlerde yapılan testler anlamlı çıkmadığı ve aynı zamanda değişkenlerin katsayılarını esneklik olarak yorumlayabilmek için bu çalışmadaki tüm değişkenler tam logaritmik forma dönüştürülmüştür. 2 nolu eşitlikte değişkenlerin logaritmik formuna göre yazılan denklem görülmektedir.

$$\ln Y = C_0 + C_1 \ln K + C_2 \ln L + C_3 \ln Y-1 \quad (2)$$

Ampirik testlerde kullanılmak üzere elde edilen ve gerçek dünyadaki rakamları yansıtan zaman serileri; artan, azalan, düzensiz ya da doğrusal olmayan hareketler taşıdığından (zikzaklı), bunların durağan olmayan durumdan durağan hale getirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, kullanılan zaman serileri ile uygun bir model geliştirmek ve doğru bir tahmin yapmak mümkün olmayabilir (Kutlar 2000: 1–13). Bu nedenle, çalışmanın analizine başlamadan önce öncelikle zaman serisinin durağanlaştırılmasında yarar bulunmaktadır. Durağan-dışılığı yok etmenin en temel yolu ise fark alma yöntemidir (Sevüktekin ve Nargeleçkenler 2007). Buradan hareketle, Tablo 5'de, modele dâhil edilen tüm değişkenlere ait durağanlık testi görülmektedir. Değişkenlerin ikinci dereceden farklarına birim kök testi uygulanmış ve Tablo 5'de görüldüğü üzere durağan oldukları saptanmıştır. LGSMH (Y) değişkeni ikinci seviyeden ve %10 önem düzeyinde, LTDYSY (K) ile LTI (L)'de yine ikinci dereceden ve %10 önem düzeyinde durağandır. Bu bilgilerin ışığında teste koşulan zaman

Tablo 5. Değişkenlere Ait Birim Kök Testleri

Değişkenler	I (0)	I (1)	I (2)	
LGSMH	-1.909146	-2.734835	-4.845668	
LTDYSY	-2.840969	-4.393360	-5.952203	
LTI	0.786696	-3.543874	-5.898068	
MC Kritik	a = %1	-4.5348	-3.8572	-3.8877
Değerleri	b = %5	-3.6746	-3.0400	-3.0521
	c = %10	-3.2762	-2.6608	-2.6672

Tablo 6. ARCH-LM Test Sonuçları

F-istatistiği	0.629803	Olasılık	0.439039
Obs*R-squared	0.681695	Olasılık	0.409004

Tablo 7. White Heteroskedasticity Testi

F-istatistiği	2.640746	Olasılık	0.076148
Obs*R-squared	12.89577	Olasılık	0.115486

serilerinin hepsi ikinci dereceden durağan oldukları için yüksek bir eşbütünleşim seviyesindedirler. İki fark alarak, veri kaybının getireceği sorundan da kurtulmak için doğrudan aşağıdaki denklem regresyona koşulmuştur.

$$LGSMH=C(1)+C(2)*LTDYSY+C(3)*LTI+C(4)-*LGSMH(-2)+C(5)*LRK \quad (3)$$

Tablo 6 ve 7'de yapılan teşhis (diagnosis) testleri en küçük kareler yönteminin (EKKY) varsayımlarını yerine getirdiği için elde edilen katsayılar gü-

venilirdir. ARCH-LM testine bakıldığı zaman, oto korelasyon probleminin olmadığı görülmektedir. %7 anlamlılık düzeyinde değişen varyans problemi vardır. Bu problem modeldeki eksik verilerden, modellemeden ya da gecikme uzunluklarının yeterli olarak alınamamasından kaynaklanabilir. t ve F testi değerleri gerekenden daha küçük hesaplanmıştır. Bu da anlamlı ilişkilerin reddedilmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla, anlamlı ilişkiler anlamsız hale gelebilir. Ancak buradaki ilişkiler anlamlı bulunduğu için modele yeni bir değişken ya da gecikme uzunluğu katılmasına gerek yoktur. Hata terimlerinin normal dağılıp dağılmadığını gösteren Jarque-Bera testine göre normal dağılmama olasılığı %76,01'dir ki, bu durumda hata terimlerinin normal dağıldığı kabul edilmektedir. Serpme şekli (koregram) testi sonuçlarına göre de, bütün hata terimleri standart aralıkta kaldığı için normal aralıkta dağılmaktadırlar (bkz. Tablo 8).

Tablo 9'da, tahmin edilen modelin regresyon tablosu verilmektedir. Buradan öncelikle; elde edilen DW değeri d1'den büyük ve 4-du'dan küçük olduğu için (Akkaya ve Pazarlıoğlu 2000), değişkenler arasında her hangi bir oto korelasyonun olmadığı anlaşılmaktadır. Seçilen model, istatistikî bakımdan anlamlıdır. F değeri 48.23 ve bu modelin olmama olasılığı ise %1'dir. Modelin anlamlı olup olmadığına ilişkin bir değerlendirme yapıldığında, modelin olmama ihtimalinin F testine göre sıfıra yakın bir değerde olduğu görülmektedir. Kontrol değişkeni olarak reel kur (RK) modele dahil edilmiştir. Ancak RK açısından bakıldığında RK ile

Tablo 8. Serpme Şekli Testi Sonuçları

Oto korelasyon (OK)	Kısmi korelasyon (KK)	OK	KK	Q-İstatistiği	Olasılık	
. * .	. * .	1	0.190	0.190	0.8005	0.371
. .	. * .	2	-0.023	-0.061	0.8130	0.666
. * .	. * .	3	0.115	0.137	1.1426	0.767
. * .	. * .	4	0.195	0.152	2.1570	0.707
. * .	. ** .	5	-0.173	-0.247	3.0094	0.699
. ** .	. ** .	6	-0.296	-0.238	5.7013	0.457
. ** .	. *** .	7	-0.311	-0.323	8.9131	0.259
. * .	. * .	8	-0.135	-0.083	9.5726	0.296
. ** .	. * .	9	-0.229	-0.128	11.658	0.233
. * .	. .	10	-0.129	0.053	12.400	0.259
. .	. .	11	-0.034	0.032	12.459	0.330
. * .	. .	12	0.112	0.050	13.173	0.357

Tablo 9. Modele İlişkin Regresyon Sonuçları

Değişkenler	Katsayı değeri	Standart hata	t değeri	Olasılık değeri
Sabit Sayı (C)	6.380499	3.402071	1.875475	0.0817
LTDYSY	0.018021	0.007653	2.354919	0.0336
LTI	0.347379	0.177828	1.953450	0.0710
LGSMH(-2)	0.500316	0.256896	1.947548	0.0718
LRK	5.76E-12	9.59E-12	0.599963	0.5581

$R^2=0.93$, Düzeltilmiş $R^2=0.91$, Schwarz kriteri=-2.32, DW=1.26, F değeri=48.23, P=0.000.

GSMH arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. GSMH gecikme uzunluğu iki olarak alınmıştır. Bunun nedeni ise baz etkisidir. GSMH gecikmeli değerleri cari değerleri etkiler ve buna baz etkisi denir. Kısaca baz etkisi, önceki yılın cari yılı etkileme derecesi olarak ifade edilebilir. Böylece yapılan bu çalışmada, iki yıl önceki GSMH'nin cari yıldaki GSMH'yı %50 oranında etkilediği yorumunu yapmak mümkündür.

Modelin katsayılarına bakılacak olursa, turizm sektörüne sağlanan DYSY'nın (TDYSY) istatistikî bakımdan anlamlı olduğu görülmekte ve bunda meydana gelebilecek %1'lik bir değişimin, GSMH üzerinde %1,8'lik bir artış meydana getireceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan turizm sektöründeki istihdam (TI) değişkeni de benzer şekilde istatistikî bakımdan anlamlıdır. Bu değişimdeki %1'lik bir değişim ise GSMH üzerinde %34,7'lik bir artış meydana getirmektedir. Diğer bir deyişle, turizm sektörüne sağlanan DYSY çalışmanın teorik kısmında da ifade edildiği gibi beklentiler doğrultusunda GSMH üzerinde olumlu bir etki meydana getirmektedir. Ancak bu etkinin %1,8 gibi çok düşük bir düzeyde kalmasının nedeni şu şekilde açıklanabilir: 2008 yılı verilerine göre Türkiye'ye gelen toplam DYSY miktarı 14.442 milyar dolardır. Dolayısıyla turizm sektörüne gelen doğrudan yatırım oranının, ülkedeki diğer tüm sektörlerle kıyaslandığında toplam içindeki payı %0,186 ile çok düşük düzeyde kalmaktadır. Bu bağlamda, TDYSY'nın ekonomik büyüme üzerinde olumlu ancak sınırlı etkisinin nedeninin buradan kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü Tablo 4'den anlaşılacağı gibi, turizm sektörüne gelen DYSY'nın 2008 yılı itibarıyla 27 milyon Dolar olduğu göz önüne alındığında, bu yatırım miktarının oldukça düşük düzeyde kaldığı ve bunun da ekonomik büyüme üzerinde olumlu olmakla birlikte, çok da ciddi bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Türkiye için çarpan katsayısının üç olduğu varsa-

yılacak olursa; 27 milyon Dolarlık yatırımın toplam olarak 81 milyon Dolarlık bir gelir etkisi meydana getirdiğini ve bunun da önemli bir bölümünün kar transferi şeklinde ülkeden, yurt dışına geldiği ülkeye gittiği düşünülecek olursa; TDYSY'nın GSMH üzerinde önemli boyutlarda bir etkisinin olmadığını belirtmek mümkündür. Turizm sektörüne sağlanacak ya da çekilebilecek DYSY'nın zaman içinde önemli artış göstermesi hiç kuşkusuz bu sektör yardımıyla GSMH'nin belli bir ölçüde de olsa artmasına neden olacaktır.

Elde edilen analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan başka bir durum ise, turizm sektörüne gelen DYSY yoluyla ortaya çıkan istihdam artışının GSMH üzerinde %34,7'lik artışa yol açmasıdır. Üretimin iki önemli faktöründen biri olan emeğin artması, hiç kuşkusuz ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyecek temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Buradan hareketle, turizm sektöründeki istihdam artışı da, verimlilik, üretim artışı ve bunun sonucunda da yüksek kar ve gelir etkisi oluşturarak ekonomik büyüme üzerinde oransal artışlar ortaya çıkaracaktır.

SONUÇ

Bu çalışma, turizm sektörüne sağlanan DYSY ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını test etmek amacıyla yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, turizm sektörüne sağlanan DYSY ile ekonomik büyüme arasında (GSMH) istatistikî bakımdan anlamlı ve pozitif yönlü bir korelasyon olduğu görülmektedir. Buna göre, TDYSY'deki %1'lik bir artış, GSMH üzerinde %1,8'lik bir artış meydana getirmektedir. Böylece bu sektöre çekilebilecek DYSY'nın zaman içinde gelişim göstermesi, GSMH üzerinde daha olumlu ve önemli etkiler meydana getirebilecektir. Kısaca yapılan analiz sonuçlarına göre, ülkeye turizm sektörü açısından milyon/milyar Dolar bazında ne kadar çok yabancı sermaye

girse, bunun ekonomik büyüme üzerinde o boyutta fazla etkisi olacağını söylemek mümkündür.

Ayrıca turizm sektöründeki istihdam artışının ekonomik büyüme üzerinde önemli ve anlamlı bir etkisi olduğu; bu değişimdeki %1'lik bir değişimin GSMH üzerinde %34,7'lik bir artış meydana getirdiği yapılan analiz sonucunda ortaya çıkan diğer bulgular arasındadır. Buradan da, turizm sektörüne gelen DYSY yoluyla sektörde meydana gelen istihdam artışının dolaylı olarak GSMH artışına yol açtığı yorumunu yapmak mümkündür. Çünkü 1982 yılında çıkarılan 2634 sayılı "Turizmi Teşvik Kanunu" ile Türkiye'de turizm sektörüne o zamana kadar uygulanmayan pek çok teşvik getirilmiştir (Bahar, 2006:134)⁵. Yapılan bu teşvik uygulamaları ve onun da yabancı yatırımları ülkeye cezbetmesi, Türkiye'deki tesis ve yatak sayısının 1980 yılından günümüze önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Hem iç hem de dış yatırımcıların yaptığı tüm yatırımlar ise doğrudan ve dolaylı olarak istihdam artışına yol açmış ve bunun sonucunda da ekonomik olarak büyümeye olumlu katkılar sağlanmıştır.

Özetle, elde edilen analiz sonuçlarının çalışmanın teorik kısmında daha önceden belirtilen beklentilerle de örtüştüğü görülmektedir. Diğer bir deyişle, ekonomik büyümenin temel belirleyicileri sermaye (TDYSY) ve emektir (TI). Bunlarda meydana gelen kümülatif bir artış, büyümenin de esas belirleyicisi ve en önemli kaynağı olacaktır. Türkiye bir turizm ülkesidir. Bu bağlamda, sektöre yatırım amacıyla gelen DYSY'nun artması için gerekli yatırım koşullarının sağlanması, ülkenin belki de en rekabetçi sektörü olarak değerlendirilen turizm için çok önemlidir. Sektördeki dolaylı ve doğrudan yatırımı etkileyen faktörlerin neler olduğunun belirlenmesi ve buna uygun bir gelişme ve büyüme stratejisi tespit edilmesi, bu sektörden elde edilen gelirin daha da arttırılabilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla, bu ve buna benzer çalışmaların gelişmesi sektörün uluslararası turizm piyasasında daha üst sıralara yükselebilmesine de yardımcı olacaktır.

Son olarak çalışmanın kısıtları hakkında şunları söylemek mümkündür: Türkiye'ye ilişkin olarak daha önceden yapılmış uygulamaya dönük bir ça-

alışmanın olmaması çalışmanın en önemli kısıtıdır. Benzer şekilde, uluslararası literatürde de ikincil verilerin kullanılarak yapıldığı çok az sayıda çalışmanın olması araştırmannın bu anlamdaki başka bir kısıtıdır. Bununla birlikte, Türkiye'de turizm sektörüne ilişkin olarak geriye dönük veri bulunmaması çalışmanın bir diğer önemli kısıtı arasındadır. Şöyle ki, bu çalışmada ekonometrik açıdan çok daha uzun bir dönemi kapsayan zaman serisinin oluşturulmaması, söz konusu hipotez testinin bundan sonraki dönemlerde yapılacak diğer çalışmalarla yeniden sınanmasını gerektirmektedir. Buda çalışmanın güvenilirliği açısından önemli bir konudur. Dolayısıyla daha ileriki dönemlerde veri artışıyla birlikte bu çalışmanın kapsamı genişletilebilir, daha farklı faktörler araştırma kapsamına dâhil edilebilir ya da yapılacak alan araştırmalarıyla birlikte değişik modeller/testler kullanılarak söz konusu hipotez testi yeniden sınanabilir.

KAYNAKÇA

- Afşar, B. (2007). *Yabancı Sermaye Yatırımları ve Dışsal Ekonomiler: Turizm Sektörü Örneği*. Konya Ticaret Odası Etüd Araştırma Servisi Araştırma Raporu.
- Afşar, M. (2009). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Bankacılık Sektörü, <http://eab.ege.edu.tr/pdf/4/C4-S1-2-%20M9.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.04.2009).
- Akkaya Ş. ve Pazarlıoğlu V.(2000). *Ekonometri I*. Dördüncü Baskı, İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Alagöz, M., Erdoğan, S. ve Topallı, N. (2008). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Deneyimi 1992–2007, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1): 79–89.
- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Özcan, Ş. ve Sayek, S. (2004). FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets, *Journal of International Economics*, 64 (1): 89–112.
- Alıcı, A.A. ve Ucal, M.Ş. (2003). Foreign Direct Investment, Exports and Output Growth of Turkey: Causality Analysis, *Paper to be Presented at the European Trade Study Group (ETSG) Fifth Annual Conference*, 11–13 September 2003 in Madrid Universidad Carlos III de Madrid.
- Asiedu, E. (2002). On the Determinants of Foreign Direct Investment to Developing Countries: Is Africa Different? *World Development*, 30 (1): 107–119.
- Aslan, A. (2008). OECD Ülkelerinde Dolaysız Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Yaklaşımı, <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/10590/>, (Erişim Tarihi: 16.04.2009).
- Aykut, D. ve Sayek, S. (2007). Doğrudan Yabancı Yatırımların Sektörel Kompozisyonunun Ekonomik Büyüme Etkisi, *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları Dergisi*, 2 (3): 34–61.
- Ayvaz, Y.Y., Baldemir, E. ve Ürüt, S. (2006). Yabancı Sermaye Yatırımlarının Verimlilik ve Kalkınmaya Etkilerinin Ekonometrik İncelemesi, *Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13 (1): 177–186.

⁵ Türkiye'de turizm sektörüne sağlanan teşvikler ve bunun ekonomik gelişim üzerindeki etkilerini daha ayrıntılı görmek için: Bahar, O. (2006). Türkiye'nin İktisadi Gelişiminde Turizm Sektörüne Sağlanan Teşviklerin Rolü: Uygulamalı Bir Araştırma, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı 241, 128–139'a bakınız.

- Bahar, O. (2006). Türkiye'nin İktisadi Gelişiminde Turizm Sektörüne Sağlanan Teşviklerin Rolü: Uygulamalı Bir Araştırma, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 241: 128–139.
- Bahar, O. (2008). Muğla Turizminin Türkiye Ekonomisi Açısından Yeri ve Önemi, *Muğla Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, Güz, 21: 61–80.
- Bahar O. ve Kozak M. (2005). *Uluslararası Turizm ve Rekabet Edebilirlik*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Bahar O. ve Kozak M. (2008). *Tourism Economics: Concepts and Practises*. New York: Nova Publishers.
- Balasubramanyam, V.N., Salisu, M. ve Sapsford, D. (1996). Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries, *Economic Journal*, 106 (434): 92–105.
- Basu, P., Chakraborty, C. ve Reagle, D. (2003). Liberalization, FDI, and Growth in Developing Countries: A Panel Cointegration Approach, *Economic Inquiry*, 41 (3): 510–516.
- Batmaz, N. ve Tunca, H. (2005). *Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Türkiye (1923–2003)*. İstanbul: Beta Basım Yayıncılık.
- Blomström, M., Lipsey, R.E. ve Zejan, M. (1994). What Explains Developing Country Growth, *NBER Working Paper No. 4132*: 1–36.
- Borenztein, E., De Gregori O, J. ve Lee, J.-W. (1998). How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth, *Journal of International Economics*, 45 (1): 115–135.
- Carkovic, M. ve Levine, R. (2003). *Does Foreign Direct Investment Accelerate Economic Growth?* University of Minnesota Department of Finance Working Paper.
- Celasun, O., Denizer, C. ve He, D. (1999). Capital Flows, Macroeconomic Management, and the Financial System: The Turkish Case, 1989–97, World Bank Working Paper, No: 2141. <http://www.econturk.org/Turkiseconomy/celasuno.pdf>. (Erişim Tarihi: 26.05.2009)
- Choe, J.I. (2003). Do Foreign Direct Investment and Gross Domestic Investment Promote Economic Growth?, *Review of Development Economics*, 7 (1): 44–57.
- Chowdhury, A. ve Mavrotas, G. (2005). FDI and Growth: A Causal Relationship, *UNUWIDER Research Paper No: 25*, UNU-WIDER.
- Çeken, H. (2003a). *Küreselleşme, Yabancı Sermaye ve Türkiye Turizmi*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- Çeken, H. (2003b). Türk Turizmde Yabancı Sermaye ve Yabancı Sermaye Ortamının İyileştirilmesine Yönelik Öneriler, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (10): 25–45.
- Çetinkaya, M. (2004). Türkiye Ekonomisinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımının Önemi, *Selçuk Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, 11: 239–260.
- Çımat, A. ve Bahar, O. (2003). Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi içindeki Yeri ve Önemi Üzerinde Bir Değerlendirme, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 3 (6): 1–18.
- De Mello, L.R. (1997). Foreign Direct Investment in Developing Countries and Growth: A Selective Survey, *Journal of Development Studies*, 34 (1): 1–34.
- De Mello, L.R. (1999). *Foreign Direct Investment-Led Growth: Evidence from Time Series and Panel Data*, Oxford Economic Papers, 51 (1): 133–151.
- Değer, M.K. ve Emsen, Ö.S. (2006). Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Panel Veri Analizleri (1990–2002), *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (2): 121–137.
- Dunning, J. H. (1994). Re-Evaluating the Benefits of Foreign Direct Investment, *Transnational Corporations*, 3 (1): 23–51.
- Ege, Z. ve Gürdoğan, A. (2005). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Türk Turizm Sektörü Açısından Değerlendirilmesi, *Balıkesir Üniversitesi Bandırma İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Akademik Fener Dergisi*, 3 (5): 43–59.
- Endo, K. (2006). Foreign Direct Investment in Tourism – Flows and Volumes, *Tourism Management*, 27 (4): 600–614.
- Eren, A. (2008). *Türkiye Ekonomisi*. Yenilenmiş 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Fayissa, B., Nsiah, C. ve Tadasse, B. (2008). Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa, *Tourism Economics*, 14 (4): 807–818.
- Gaines, N. ve Theodore, K. (2004). *The Impact of Health Investment on Foreign Direct Investment and Tourism in the Caribbean*. Department of Economics The University of the West Indies St. Augustine.
- Güven, S. (2001). Sermaye Hareketlerinin Nedenleri, Etkileri ve Türkiye Örneği, *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 16 (185): 79–98.
- Güven, Y. (2008). Türkiye'de 1980 Sonrası Dönemde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Sektörel Analizi ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 3 (1): 75–97.
- Han, E. ve Kaya, A.A. (2008). *Kalkınma Ekonomisi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Hansen, H. ve Rand, J. (2006). *On the Causal Links Between FDI and Growth in Developing Countries*. The World Economy, 29 (1): 21–41.
- İnsel, A. ve Sungur, N. (2003). *Sermaye Akımlarının Temel Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği –1989: III–1999: IV, Tartışma Metni 2003/8*. Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.
- Kantarci, K. (2007). Perceptions of Foreign Investors on the Tourism Market in Central Asia Including Kyrgyzstan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, *Tourism Management*, 28 (3): 820–829.
- Kara, M.A. ve Kar, M. (2005). Yabancı Sermaye Çeşitlerinin Yatırımlar ve Tasarruflar Üzerine Etkilerinin Ekonometrik Analizi, *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 20 (Mart): 93–108.
- Karimi, M.S., Yusop, Z. ve Hook, L.S. (2009). Location Decision for Foreign Direct Investment in ASEAN Countries (A TOPSIS Approach), MPRA Paper No: 15000, Posted 03. May 2009, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/15000/>: 1–24.
- Kepeken, Y. ve Yentürk, N. (2000). *Türkiye Ekonomisi*. 11. Basım. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Kholdy, S. (1995). Causality Between Foreign Investment and Spillover Efficiency, *Applied Economics*, 27 (8): 745–749.
- Kula, F. (2003). Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Etkinliği: Türkiye Üzerine Gözlemler", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4 (2): 141–154.
- Kundu, S.K. ve Contractor, F.J. (1999). Country Location Choices of Service Multinationals– an Empirical Study of the International Hotel Sector, *Journal of International Management*, 5 (4): 299–317.
- Kutlar, A. (2000). *Ekonometrik Zaman Serileri*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Lebe, F. ve Başar, S. (2008). Doğrudan Yabancı Yatırımların Dışlama Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama, *Tisk Akademi*, 3 (6): 183–199.
- Li, X., Greenaway, D. ve Hine, R.C. (2003). Imports of Services and Economic Growth: A Dynamic Panel Approach, <http://www.seti.coleurop.be/Imports%20of%20services%20and%20economic%20growth%20-%20-%20a%20dynamic%20panel%20approach.PDF>. (Erişim Tarihi: 29.04.2009).

- Lim, E.G. (2001). *Determinants of and Relationship Between Foreign Direct Investment and Growth: A Summary of Recent Literature*, IMF Working Paper No. 175. International Monetary Fund, Washington, D.C.
- Lundberg, E.D., Krishnamoorthy, M., Mink H. Stavenga. (1995). *Tourism Economics*. Kanada: John Wiley & Sons, Inc.
- Magnus, F.J. ve Fosu, O.E. (2008). Bivariate Causality Analysis Between FDI Inflows and Economic Growth in Ghana, *International Research Journal of Finance and Economics*, 15: 103–112.
- Nair-Reichert, U. ve Weinhold, D. (2001). Causality Tests for Cross Country Panels: A New Look on FDI and Economic Growth in Developing Countries, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 63 (2): 153–171.
- Ongun, M. T. (2001). *Yabancı Sermaye ve Dış Borçlar. İçinde Şahinöz, A. (ed.), Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*. Ankara: İmaj Yayınları.
- Öğütçü, M. (2002). *Foreign Direct Investment and Regional Development: Sharing Experiences from Brazil*. China, Russia and Turkey, International Conference on Regional Development and Foreign Investment in Brazil.
- Örnek, İ. (2008). Yabancı Sermaye Akımlarının Yurtiçi Tasarruf ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (2): 199–217.
- Özağ, F., Atan, M. ve Kaya, S. (2004). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Toplam Yatırımlar Üzerindeki Etkisi, *Gazi Üniversitesi Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 15 (51): 65–71.
- Özer, H. ve Saraç, T.B. (2008). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Girişlerini Belirleyen Faktörler: 1980–2006, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 45 (523): 19–40.
- Proença, S. ve Soukiazis, E. (2008). Tourism as an Economic Growth Factor: a Case Study for Southern European Countries, *Tourism Economics*, 14 (4): 791–806.
- Rodriguez, A. R. (2002). Determining Factors in Entry Choice for International Expansion: The Case of the Spanish Hotel Industry, *Tourism Management*, 23: 597–607.
- Sanford, D.M. ve Dong, H. (2000). Investment in Familiar Territory: Tourism and New Foreign Direct Investment, *Tourism Economics*, 16 (3): 205–219.
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2007). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi E Views Uygulamalı*. Geliştirilmiş 2. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Seyidoğlu, H. (2001). *Uluslararası İktisat*. Geliştirilmiş 14. Baskı, İstanbul: Güzem Yayınları.
- Tang, S., Selvanathan, E.A. ve Selvanathan, S. (2007). The Relationship Between Foreign Direct Investment and Tourism: Empirical Evidence from China, *Tourism Economics*, 13 (1): 25–39.
- Tisdell, C. ve Wen, J. (1991). Investment in China’s Tourism Industry: Its Scale, Nature, and Policy Issues, *China Economic Review*, 2 (2): 175–193.
- TYD (1992). *Turizm Yatırımlarının Ekonomiye Katkıları*. İstanbul: Turizm Yatırımcıları Derneği Yayını.
- UNCTAD (2008). *World Investment Report Transnational Corporations, and the Infrastructure Challenge*. New York-Geneva: United Nations.
- Velde, D.W. ve Nair, S. (2005). Foreign Direct Investment, Services Trade Negotiations and Development the Case of Tourism in the Caribbean, http://www.yesweb.org/2006/Publications_Papers%20_august%203_2006/Agenda%20Links/Second%20Session/FDI_In_CaribbeanTourism.pdf. (Erişim Tarihi: 09.06.2009)
- Yavan, N. ve Kara, H. (2003). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1 (1): 19–42.
- Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2008). *Makroekonomi*. 7. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zhang, K.H. (2001). Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Evidence from East Asia and Latin America, *Contemporary Economic Policy*, 19 (2): 175–185.
- 25141 sayılı ve 17 Haziran 2003 Tarihli Resmi Gazete. <http://www.ttyd.org.tr/tr/page.aspx?id=7>. (Erişim Tarihi 01.06.2009)
- <http://www.hazine.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 10.05.2009)
- <http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler/akrobatGENEL/04mtIstih.pdf>. (Erişim Tarihi: 15.02.2009)
- Posta Gazetesi, 18.09.2009